

КАТЕГОРІЯ РІВНІСТЬ У ПРАВІ ТА СУДОЧИНСТВІ ДАВНЬОЇ РУСІ КНЯЖОЇ ДОБИ

Категорія рівність була для середньовічних станових суспільств поняттям відверто відносним. Фактично слід говорити про дві форми її прояву: рівність всередині соціальних груп, наприклад станова рівність, цехова рівність тощо, та рівність перед Богом, оскільки навіть раби є створіння Божі, і усі від короля до раба однаково будуть судитися на Страшному суді. Життя ж в становому суспільстві з його формальними правовими рамками для різних категорій суспільних груп вело до чіткої диференціації та персоналізації правового положення конкретної особи.

На фоні цього загального для середньовічних країн положення вирізняється ситуація в Київській Русі. Правова система останньої довгий час зберігала численні традиційні риси, притаманні додержавним політичним утворенням, таким як вождівство чи військова демократія. Перехід від цих форм політичного устрою до держави феодального типу традиційно пов'язують з посиленням соціальної диференціації в суспільстві та в першу чергу з майновим розкладом общини. Останній вів як до консолідації політичних сил і утворення держави, так і до формування окремих станів з їх особливим правовим положенням. Відповідно і в давньоруському суспільстві доволі рано почала складатися станова диференціація, яка знайшла відображення в найдавніших пам'ятках права давньоруського походження. Достатньо згадати норми Руської Правди щодо боярського та дружинного спадкування, положення боярських тіунів тощо.

Однак становлення станового суспільства в Київській Русі мало цілий ряд особливих рис у порівнянні з країнами Західної та Центральної Європи чи Візантії. Серед іншого, слід звернути увагу на вкрай незначне правове закріплення особливого положення привілейованих станів у сфері судочинства. Поодинокі судові імунітети, по-перше, виникають достатньо пізно, та, по-друге, зазвичай лише підтверджували доменіальне право (щодо церкви) [19], або надавали окремим світським особам право судитися виключно перед особою князя: «А кому будет с ним суд, наместници мои не судите его, блюдите его. Яз, князь великий, сужу его» [3; 4]. Проте останні слід пов'язувати не з проявом певної станової ідентифікації, а зі спадком додержавного та ранньодержавного часу. Так, просліджується пряма аналогія між ранніми тарханними несудимими грамотами та літописною історією про вимогу київського віче до князя Ігоря Ольгича щодо особистого розгляду останнім усіх справ киян: «а ныне княже Святославе целоуи намъ хрестъ и за братомъ своимъ, аще комоу нас боудеть оубида да ты прави» [11, Стб. 321-322].

Навпаки, давньоруське право не лише доби Київської Русі, але й пізніших часів яскраво підкреслює рівноправність осіб перед судом незважаючи на їх стану належність чи суспільне положення. Хоча в тексті Руської Правди це і не зазначено прямо, але не закріплені і привілеї станів. Однак в інших давніх пам'ятках права, що застосовувалися одночасно з Руською Правдою, про рівність перед судом говориться вже прямо.

Перш за все, це збірник норм та канонів для світських та церковних суддів, відомий під назвою Мірило праведне. Хоча збірник відомий в редакції кінця XIII ст. та списку другої половини XIV ст., його першу редакцію ряд вчених датують першою чвертю XII ст. і вважають синхронним часу створення Поширеної редакції Руської Правди [9, с. 286-308; 15, с. 92-97]. В повчальній частині збірника, яка є загальними рекомендаціями для суддів, як вести справи в суді, вміщено окрему статтю, яка є вільним перекладом фрагменту «Второзаконня» (Глава 1) і містить вимогу рівного суду незалежно від положення сторін у справі і завершується словами: «Послушайте межю братьєю вашею. Судите праведно межю мужомъ и межю братомъ его и межю пришельцемъ. Сироты и вдовицы не познаешь лица на суде. Ни приимеш и мзды. Но малу и великому судиши неимаша обинутися лица члвчеська. Яко суд Божий есть» [5, Арк.17об.-18].

Аналогічна по суті норма вміщена в цій же збірці в перекладі візантійського збірника законів Еклога відомого на Русі під назвою «Глави премудрих та вірних царів Леона та Костянтина» або «Леон и Константин верная царя» [17] та слов'янському збірнику законів Закон Судний людем [1]. Обидві ці пам'ятки відомі також й за іншими давньоруськими правовими та церковно-правовими збірниками, окрім Мірила Праведного, і їх переклад давньоруською мовою датується XI ст. для Еклоги [21; 8] та не пізніше XII ст. — для Закону Судного людем [1; 6].

Нарешті, слід вказати на ще одну давньоруську правову пам'ятку — т.зв. Правосуддя митрополиче. Різні вчені датують її різним часом, від початку XII ст. до кінця XIV ст. [17; 20]. До її складу увійшли норми Руської Правди та Церковного уставу Ярослава Мудрого, а також цілий ряд тлумачень та правових новел, зміст яких дозволяє бачити в пам'ятці настанови для суддів. В першій же статті Правосуддя митрополичого прямо вказується, що: «меншому князю, ли сельскому, ли тысячникомъ, ли околичникомъ, ли боарину, ли слуге, ли игумену, ли попу, ли дякону, по житью, по слоужбе безсчестье соудятъ» [16, с. 127].

Фактично єдиним виключенням з вищевикладеного підходу є участь у суді рабів, які вважалися панським майном. Хоча і тут слід підкреслити, що у справах цивільних щодо особистої власності рабів, останні могли брати участь, оскільки могли виступати самостійними сторонами цивільного обороту, на що вказує договір Смоленська з Ригою та Готським берегом 1229 року [10, с. 60-61].

Такий підхід давньоруських правників щодо рівності людей перед судом тим більше видається неординарним, враховуючи нормативне закріплення відвертої правової переваги позивача. Хоча на останнього і покладалося ведення слідства в його справі, однак в багатьох випадках самого слова обвинувачення було достатньо для вчинення ряду досудових дій, а іноді і для винесення судового рішення. Так, позивач мав можливість за наявності певних формальних підстав вимагати допомоги з боку княжих людей у витребуванні майна від звинуваченого чи в його ув'язненні. Саме такі випадки згадує ст. 20 Поширеної редакції Руської Правди «А иже свержетъ виру», де вказана плата для отрока та «метельное» [13, с. 65], ст. 114 «Аже кто своего холопа самъ досочитъся» де визначена плата за «вязебне» [13, с. 72] тощо. Деякі приклади таких широких прав позивача донесли до нас і берестяні грамоти. Так, в грамоті за № 235 датованій 1160–1180 рр. зазначається: «От Судиши к Нажиру. Вот Жадко послал двух ябетников, и они ограбили меня за братний долг. А я не поручитель [за брата] перед Жадком. Запрети же ему, пусть не посылает на меня» [2, с. 374-375].

Також яскравими прикладами довіри позивачу є ст. 29 «Аже придетъ кровавъ мужъ» [13, с. 65] та ст. 21–22 [13, с. 65], які, в першому випадку, передбачають віру на слово позивачу у разі, якщо на ньому є сліди побоїв, а в другому, позивач сам присягою чи випробуванням мав підтвердити своє звинувачення.

Проте таке переважне положення позивача отримало в давньоруському праві і значний противагіль, який теж являє собою прояв категорії рівність. У випадку, коли позивач не міг довести своє звинувачення, він вважався наклепником і, відповідно, мав бути покараний тим самим покаранням, що передбачалося за злочин, в якому позивач обмовив відповідача: «самі можете бути покарані тією ж карою, якій сподівається піддати іншого» [5, Арк. 72].

Норма ця на Русь потрапила з візантійського збірника законів Еклога і отримала найширшого вжитку, що засвідчується її широким розповсюдженням в збірниках юридичного змісту. В збірнику Мірило Праведне вона, окрім тексту Еклоги, була включена до кодифікованого розділу «О послуех і о числі їх». Також увійшла вона і до іншого юридичного збірника т.зв. Пушкінського збірника. Останній являє собою створені в Новгороді настанови для суддів і до його складу увійшли норми руського та візантійського права, в т.ч. Руської Правди, Закону Судного людем, Церковного уставу Ярослава Мудрого та договору Смоленська з Ригою та Готським берегом 1229 року, а також численні новели. Причому тексти Руської Правди та Закону Судного людем були значною мірою доповнені та об'єднані в один юридичний текст. Традиційно зазначену норму виділяють з останнього як частину саме Закону Судного людем т. зв. поширеної редакції [7, с. 23].

Однак первісно правова норма про покарання клеветників в такій своїй формі відноситься до прадавнього іудейського збірника канонів та норм, вже згаданого вище «Второзаконня» (Глава 19, 16–21), який також є п'ятою книгою «Старого Заповіту». Таким чином, обидва з наведених нами прикладів використання категорії рівність в давньоруському праві привели не просто до одного джерела їх походження, вони привели до одного з найдавніших текстів, що був покладений в основу християнської релігії.

Церква відігравала важливу роль у формуванні давньоруської державності та розвитку її правової системи. Причому під церквою слід розуміти в першу чергу саме релігійні настанови, а не її політико-соціальні та правові інститути і норми, які далеко не завжди сприймалися населенням. Так, можна згадати введення на прохання єпископів за візантійським зразком публічно-правового покарання за розбій у формі страти, та швидку відмову від неї [11, Стб. 112]. Також слід відмітити значну еволюцію на Русі характеру відповідальності за злочини проти церкви в церковних уставах князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого порівняно з візантійськими джерелами права, які застосовувалися православною церквою в інших метрополіях.

Саме під впливом релігійних канонів після прийняття християнства у Київській Русі відбувається різке підвищення суспільного значення княжого суду, що змушує говорити про його сакралізацію в цей час. В основі такої сакралізації світського суду лежало уявлення про поставлення князя від Бога, а також утвердження в суспільній свідомості подібності остаточного Божого суду, т. зв. Страшного суду, із судом земним, який здійснює Божий ставленик. Це майже прямо співпадає зі словами з вище процитованого тексту «Второзаконня» щодо рівності перед судом: «Но малу и великому судиши неимаша обинутися лица члвчєска. Яко суд Божий естъ».

На початку було відмічено, що саме рівність перед Богом є одним з різновидів вираження категорії рівність в середньовічному становому суспільстві. На Русі, яка на ранніх етапах формування державності сприйняла християнську віру, релігійні канони отримали значного поширення і були глибоко сприйняті суспільством. Ще митрополит Іларіон у своїй роботі «Слово про закон і благодать» відмічав у похвалі Володимиру Великому, що вже той виявляв чесноти праведного християнського правителя і так же діяли і його сини та онуки і вся земля Руська [14].

На нашу думку, швидку інтеграцію цілого ряду релігійних християнських норм, особливо тих, що походять зі «Старого Заповіту», і, в той же час, обмежене сприйняття візантійського права та новітніх церковних канонів слід пов'язувати з характером суспільно-політичного розвитку давньої Русі в часи її хрещення. Ті канони та правові норми, що відповідали існуючим суспільним відносинам та правовим уявленням, легко увійшли в життя суспільства, ті ж, що суперечили — були відкинуті чи просто ігнорувалися. Цілий ряд прикладів такого несприйняття релігійних норм і канонів та способів церкви розв'язати цю проблему можна знайти в роботі Б. Романова [12], тому не має сенсу зупинятися на цьому більш докладно. Відмітимо лише наступне: вищезгадана норма про покарання наклепників в главі 19 «Второзаконня» завершується словами: «Око твоє /Тобто судді — Є.Р./ нехай буде безжалісним: життя за життя, око за око, зуб за зуб, нога за ногу» (Глава 19, 21; цитується за: [18]) є по своїй суті дуже близькою до інституту кровної помсти, що був дуже поширений на Русі у X–XI ст. Без сумніву, нова релігійна християнська норма потрапила на Русі на придатний ґрунт і легко укорінилася в правовій системі.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що релігійні канони мали важливе значення для розвитку правової системи давньої Русі. Ті з них, що відповідали характеру суспільного розвитку Русі княжої доби, швидко та глибоко укорінювалися в її праві. Причому не мало великого значення, яким шляхом вони потрапили на Русь — чи у складі релігійних текстів, чи у формі правових норм. Обидва шляхи інкорпорації релігійних канонів розглянуті на прикладі норм, що зафіксували різні форми виявлення категорії рівність. В свою чергу, висока релігійна свідомість давньоруського суспільства вела до широкого застосування в світському праві релігійного розуміння рівності, як рівності усіх людей перед Богом.

Використані джерела:

1. Закон Судный людем краткой редакции / [подготовили к печати М.Н. Тихомиров, Л.В. Милов]; [под ред. М.Н. Тихомирова]. — М.: Издательство АН СССР, 1961. — 179 с.
2. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект / А.А. Зализняк. — [изд. 2-е, перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг.]. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 873 с.
3. Кучкин В.А. Автограф сподвижника Дмитрия Донского / В.А. Кучкин // Родина. — 1995. — № 2. — С. 23–26.
4. Кучкин В.А. Забытый документ XIV в. из находки 1843 г. в Московском Кремле / В.А. Кучкин // Исторический архив. — 1997. — № 3. — С. 14–20.
5. Мерило Праведное по рукописи XIV века / [издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М.Н. Тихомирова]. — М.: Издательство АН СССР, 1961. — 698 с.
6. Милов Л.В. К истории текста Закона Судного людем краткой редакции // Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей / [под ред. Б.Н. Флори, А.А. Горского]. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 71–78.

7. Милов Л.В. К истории текста Закона Судного людям пространной редакции // Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей / [под ред. Б.Н. Флори, А.А. Горского]. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 5–26.
8. Милов Л.В. О древнерусском переводе византийского кодекса законов VIII века (Эклоги) // Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей / [под ред. Б.Н. Флори, А.А. Горского]. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 79–110.
9. Милов Л.В. О происхождении Пространной Русской Правды // Милов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей / [под ред. Б.Н. Флори, А.А. Горского]. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 275–313.
10. Памятники русского права / [под ред. С.В. Юшкова]. — Вып. 2. Памятники права феодально-раздробленной Руси. XII–XV вв. / [составитель А.А. Зимин]. — М.: Гос. изд. юрид. лит., 1953. — 443 с.
11. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — [мзд. 2-е.]. — М.: Вост. лит., 1962. — 936 с.
12. Романов Б.А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. — [изд. 2-е]. — М.–Л.: Наука, 1966. — 240 с.
13. Российское законодательство X–XX веков: [в 9-ти т.]. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М.: Юрид. лит., 1984. — 432 с.
14. Слово о законе и благодати митрополита Илариона // Библиотека литературы Древней Руси / [под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко]. — СПб.: Наука, 1997. — Т. 1: XI–XII века. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4868>.
15. Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов / М.Н. Тихомиров. — М.–Л.: Издательство АН СССР, 1941. — 256 с.
16. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. — М.: Издательство Московского университета, 1953. — 192 с.
17. Тихомиров М.Н. Правосудье Митрополичье / М.Н. Тихомиров // Археографический ежегодник за 1963 год. — М., 1964. — С. 32–55.
18. Второзаконня // Українська Біблія онлайн. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrbible.at.ua/DT/dt8.htm>.
19. Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я.Н. Щапов / [отв. ред. академик Л.В. Черепнин]. — М.: Наука, 1976. — 240 с.
20. Юшков С.В. Правосудие Митрополичье / С.В. Юшков // Летопись занятий Археографической комиссии за 1927–1928 гг. — Л., 1929. — Вып. 2 (35). — С. 115–120.
21. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / [вступ. статья, перевод и комментарий Е.Э. Липшиц]. — М.: Наука, 1965. — 226 с.

Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві давньої Русі княжої доби.

В доповіді зосереджується увага на деяких проявах категорії рівність в давньоруському судочинстві XI–XIV ст. Дослідження така його нетипова для середньовічного станового суспільства риса як рівність сторін перед судом. Остання проявлялася в двох іпостасях: у праві звернення до суду усіх людей, за виключенням рабів у кримінальних справах, без уваги до їх станового положення, та вимозі до суду розглядати справи незважаючи на станове чи соціальне положення сторін. Також звернена увага на укорінення в давньоруській праві принципу покарання наклепника тією ж карою, що передбачалася за злочин в якому наклепник звинувачував. Розкриті релігійне походження обох правових норм. Охарактеризовані шляхи їх запозичення як з церковних канонів так і через посередництво візантійського права.

Ключові слова: судочинство, церква, джерело (форма) права, станове право, історія держави і права, Київська Русь.

Роминский Е. В. Категория равенство в праве и судопроизводстве давней Руси княжеского периода.

В докладе внимание сосредоточено на некоторых проявлениях категории равенство в древнерусском судопроизводстве XI–XIV ст. Исследована такая его нетипичная для средневекового классового общества черта, как равенство сторон перед судом. Последняя проявлялась в двух ипостасях: в праве обращение в суд всех людей, за исключением рабов в криминальных делах, несмотря на их сословное положение, и требовании к суду рассматривать дела, независимо от сословного или социального положения сторон. Также обращается внимание на укоренение в древнерусском праве принципа наказания клеветника тем же наказанием, которое предусмотрено за преступление, в котором клеветник обвинял. Раскрыто религиозное происхождение обеих правовых норм. Охарактеризованы пути их заимствования как из церковных канонов, так и через посредничество византийского права.

Ключевые слова: судопроизводство, церковь, источник (форма) права, сословное право, история государства и права, Киевская Русь.

Rominskiy Y. Category of equality in the law and court proceedings of the Old Rus in the princely era.

The report focuses on some displays of the category of equality in the Old Rus court proceedings of XI–XIV centuries. It analyzes such feature, untypical for the medieval estate society, as the equality of parties in court. The latter was expressed in two aspects: in the right to go to court for all people, except slaves in criminal cases, regardless of their estate status, and the requirement to the court to review the cases, regardless of estate or social status of the parties. Also, the attention is paid to the anchoring of the principle of the same punishment for the libeler that threatened the defamation victim in the Old Rus law. The religious roots of both legal norms are highlighted. The ways of their borrowing from either church canons, or through mediation of the Byzantine law are characterized.

Key words: court proceedings, church, source of law, estate law, history of state and law, Kievan Rus.

Рекомендовано до друку відділом історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.